

Strøk- og hushistorie i Bergen

Ideer og data

Overskriften kan tolkes på flere ulike måter. Det er skrevet store bøker om bergenske hus og bergensk byggeskikk. Der kan jeg neppe ha stort å bidra med. Med mitt utgangspunkt som er Arkivverket, og interesse for demografi og sosiologisk historie, blir det de kildemessige og de sosiologiske aspektene jeg vil bruke tiden min på.

Selv har jeg arbeidet mest med 1600-, 1700- og tidlig 1800-tallskilder. Derfor vil jeg fravike den oppgitte perioden "etter ca. 1850", og snakke med utgangspunkt i det materialet jeg kjenner. Jeg har vært med på å edb-registrere en del sentrale kilder i Bergen, og vil bruke noe av tiden min på å oppsummere erfaringene våre på det området.

De skriftlige kildene som kan være aktuelle for analyse av hus, grunn og eiendom er for Bergens vedkommende pantebøker fra 1680 av (med edb-registrert register til de første bindene), en Grunnebok fra 1686 som forteller om 2355 utskilte tomter, et skiftemateriale som går fra midten av 1690-tallet og gir mange tilsynelatende omfattende registreringer hos i hvert fall den rikeste tredjedelen av befolkningen, og fra 1767 av branntakstprotokoller som skal omfatte alle bygninger i byen, med fra først av kun opplysninger om husets type, antall etasjer og verdi, seinere med mer fullstendige oppmålinger. I Byarkivet ligger blant mye annet interessant materiale oppmålingsprotokoller for deling av tomter, Riksarkivet har jordavgiftsprotokoller fra 1802 med angivelse av areal på byhusene.

Det som for meg synes å være den største faren når man arbeider med byhistorien er at man ikke tar tilstrekkelig hensyn til at de fleste kilder normalt utelater en del av befolkningen. Skattemanntallene utelater alle de ubemidlede, og de glimrer også med sitt fravær i pantebøker og skifteprotokoller. Men de har utgjort et klart flertall blant Bergens befolkning på 1600- og 1700-tallet. Da Ernst Sars beregnet folketallet i Bergen ved midten av 1600-tallet tok han utgangspunkt i formuestakseringen 1657, som gir oss opplysninger om vel 1000 skatteyttere, og så antok han at man måtte plusse på 500 husholdninger som "intet har besiddet". Antakelsen har fått leve videre, til tross for at kirkebøker og konsumpsjonsmanttall entydig viser at hans 1000 bemidlede snarere var 1/3 enn 2/3 av Bergens befolkning.

For å finne stoff til strøkhistorien vil jeg gå til kirkebøkene, folketellingene, fattigregnskapene, sjømannsrullene, skattelistene og de militære manttallene, i tillegg til det branntakstene kan fortelle om husenes verdi, størrelse og kvalitet.

Undertittelen på emnet vårt er "ideer og data". Det er ganske generelt, men om jeg ikke kan si sikkert om jeg får formidlet så mange nye og glupe ideer, så plikter jeg å gjøre oppmerksom på at det bildet jeg kommer til å gi av Bergen og byens utvikling totalt synes å avvike fra det etablerte historikermiljøet. Der snakker man om ekspansjon, vekst og forandring, mens min analyse av kildene viser meg relativ stabilitet eller stillstand i en periode over rundt 200 år fra første halvdel av 1600-tallet og fram til midten av 1800-tallet. Visst lar det seg påvise endringer, men de ser for meg mer ut som forflytning enn ekspansjon.

Så over til det konkrete. Jeg tar mitt utgangspunkt i en skisse med inndelingen av Bergen i roder.

Rodesystemet i Bergen

Allerede før år 1600 var Bergen delt inn i roder. Inndelingen må etter min forstand i utgangspunktet ha vært rent militær, men ble etterhvert den administrative enheten for de fleste formål. Dessverre har Bergens mange branner ødelagt storparten av byens lokale 1600-talls kilder, og det er derfor lite bevart om rodesystemet fra de første ti-årene av 1600-tallet.

I 1641 fortelles det at byen var delt i 25 roder. Samtidig sies det at dette utgjorde 5 borgerkompanier, eller m.a.o. fem roder på hvert kompani. Men det synes å ha hersket en del uklarhet med inndelingen. Dette ble rettet ved en instruks 21. juli 1646 som delte byen i 24 roder (reelt var nok byen fortsatt inndelt i 25, for Bryggen med tyskerne utgjorde som tidligere en egen enhet). Og den inndelingen bestod fram til 1880-årene, da den ble erstattet av gateadresser. Nå viser kirkebøkene og branntakstprotokollene at det parallelt med rodenumre i dagligspråk på 1600- og 1700-tallet eksisterte smug- og strøknavn. Innbyggerne angis å være bosatt "i Strangehagen", "på Stølen", "ved Sukkerhuset", "ovenfor Ildhuset", eller i "Flyndresmuget" eller i "Kåre Kypper-smug". Smug-navnene endret seg, og var nok i utgangspunktet knyttet til personer som bodde i sentrale hus i lokaliteten.

Hver rode skulle stille en tropp soldater, og tre roder/tropper utgjorde etter 1646 et borgerkompani. Rode 1 ligger ytterst på Nordnes, og rodene går fortløpende langs Strandsiden til Torget, derfra rundt Bryggen og ut til Skuteviken.

De første ni rodene falt på Nykirkesoknet (nummer 1-9), som var etablert i 1622 som eget kirkesokn utskilt fra Domkirken, de 9 neste på Domkirken (rodene 10- 18), og de seks siste på Korskirken (rodene 19-24). Skissen viser at den arealmessige størrelsen på de ulike rodene varierer sterkt, og at grensene mellom dem kan synes temmelig vilkårlig trukket.

Dersom jeg har rett i at utgangspunktet var rent militært - og at hver rode skulle stille en tropp med soldater, vil jeg også gå ut fra at man fra først av delte rodene slik at man skulle få om lag jevnstore militære enheter. Jeg vil bygge på den antakelsen, og se på hvordan forholdet mellom rodene med hensyn til antall hus og befolkning endrer seg gjennom perioden fra 1600-tallet og opp til et stykke ut på 1800-tallet. Når vi ser på skisse ser vi at en del av rodene har uhyre begrenset areal. Her må det derfor etter min oppfatning ha vært sterk konsentrasjon av folk og hus rundt år 1600, mens rodene med store arealer hadde spredt bebyggelse. Dermed er det selvsagt også banalt innlysende at de eneste vekstmulighetene lå der.

I 1599 kunne Bergen stille 3000 mann. Fordeler vi dem på 25 roder/tropper får vi 110-120 mann i hver tropp. Derfor regner jeg det som rimelig åpenbart at rodene på slutten av 1500-tallet hadde om lag jevn størrelse på befolkningsgrunnlaget. For å kunne stille 110-120 mann til væpningen kan vi knapt regne med mindre enn 600-700 innbyggere i hver rode. Dermed står vi med et anslag på minst 14-15000 mennesker i de 24. rodene i første halvdel av 1600-tallet, og med tyskerne i tillegg. Det ligger rundt det doble av hva byhistorien forteller byen hadde, men jeg mener å ha sannsynliggjort mine tall ved hjelp av analyser av kirkebøker, kommunikantlister og skattemanntall.

Hus og bygninger

Når vi skal se på Bergens bebyggelse på 1600-tallet gjennom skriftlige kilder, peker hustakseringen 1645 seg ut som et godt utgangspunkt. I motsetning til mange andre kilder blir

det i dette manntallet gjort rede også for ringe og fattige folks hus og hytter. Originalen befinner seg i Riksarkivet, men en utskrift er trykt og utgitt av Bergen Historiske Forening. Jeg har edb-registrert det for å kunne få analysert det og få ut registre.

I alt får man taksert og plassert rundt 1760 bygninger, storparten bolighus. Når jeg leser gjennom listene får jeg inntrykk av å være i en by med store forskjeller "strøkene" imellom. Og Bergen var en by med skrøpelige hus og sannsynligvis mye slum, hele 352 boliger er verdsatt til 10 slettedalere eller mindre! Det er omtrent samme takst som på et vanlig naust, og det forteller nok at en ganske stor del av byens befolkning bodde i små skur. Halvparten av boligene ligger under 80 slettedalere (rundt 50 rdr) i verdi, og bare 29 boliger var satt i verdi over 1000 slettedalere. Knappt 600 av de registrerte husene lå i Nykirkesoknet (34%), vel 720 i Domkirkesoknet (43%) og vel 400 i Korskirkesoknet (24%). (Om lag den samme fordelingen får vi om vi bruker koppskattmanntallet fra 1646-47. Der var det registrert færre husholdninger, men med 40% av dem i DK, 33% i NK og 27% i KK.)

Nå kan man vel forstå at folk ikke var villig til å investere så mye i hus og hytter når brannene kom og fortærte det som var bygd opp ofte og nesten regelmessig som pesten.

"Ringe og fattige folks hus" fantes i alle tre soknene, og de synes stort sett å være konsentrert til avgrensede geografiske områder. I Nykirkesoknet til ytterste del av Nordnes (1. rode), i Domkirkesoknet til Finnesgården/Nøstet/Sydnes (10. og 11. rode), og nedenfor Rådstuen mot Lungegårdsvannet (15. og 18. rode), og i Korskirkesoknet til strøket fra Øvregaten og mot Stølen (22. og 23. rode).

Nå må vi innskyte at 1645 kanskje er et litt forkjært tidspunkt. Det var krigså og den omfattende brannen i 1640 kan influere på det bildet vi får. Etter brannen var det gitt skattefritak for borgerne i store deler av byen, men krigen mot svenskene gjorde at skattefritaket ble suspendert før fritaksperioden var ute. Bergen har derfor i 1645 vært en by under gjenreisning, og vi skulle derfor tro at det må ha ligget en god del øde byggetomter.

Jeg har tidligere laget en sammenstilling av borgerboken og koppskattmanntallet for 1645-46 for Bergen. Jevnføringen viste til min store overraskelse at langt under halvparten av dem som tok borgerskap i Bergen mellom 1640 og 1645 lar seg gjenfinne i byen i koppskattmanntallet! Årsaken til det kan være stor svikt i pålitligheten av kilden. Folk har nå engang sin store interesse av å bli utelatt av skattemanntall, men jeg har gjettet på at det like gjerne er den vanskelige boligsituasjonen innen byens grenser, slik at det kan ha fristet mange til å etablere seg som "utliggere": borgere med borgerskap i Bergen, men med sitt handelssted ute i opplandet, vi ser at det var mange Bergenskjøpmenn etablert i Sunnhordland, Sogn, Sunnfjord, Nordfjord og Sunnmøre nettopp i disse årene. Men vi kan kanskje korrigere bildet ved hjelp av den etterfølgende hus- og formuestaksering.

Tilsynelatende gir 1657-takseringen da også et ganske annet bilde av tilstanden i Bergen. Rett nok er hus og grunn her taksert under ett, men vi finner bare 12,5% av boligene taksert til under 50 dalere, og 116 hus hadde takst over 1000. Gjennomsnittshuset med grunn er i 1657 er verdsatt til 430 dalere - tilsynelatende en massiv forbedring fra de 80 dalerne vi fant 12 år tidligere!

Det som må få oss til å sette spørsmål ved kildeverdien på 1657-tallene er at tallet på takserte hus er mer enn halvert sammenlignet med 1645, bare 798 hus er tatt med. De "fattige og

ringe" synes helt å mangle. Men for oss har 1657-listen en stor fordel, den deler inn hus og formue etter rode og gir oss muligheten for å strukturere formuesoppgavene etter område.

Vi ser at det er store ulikheter mellom rodene med hensyn til formuesstørrelsen. Velstanden har vært suverent størst på Strandsiden, fra 5. til 8. rode, mens 13.-14. og 22. bare ligger et stykke bak. Selv om det bare er den mest velstående delen av bybefolkningen vi møter her, ser vi at de registrerte innbyggerne i 1., 18. og 23. rode ligger langt under snittet. Det er de samme områdene hvor vi fant de "fattige og ringe" i 1645. Det er roder med få velstående, og de som er regnet med var altså bare så passelig velstående. Preget av fattigdom synes å ha holdt seg.

Fordelingen mellom soknene viser at folk i Nykirkesoknet hadde de mest verdifulle husene, og der var også annen formue størst. I tillegg var Nykirkesoknet nå gått forbi Domkirkesoknet i antall skatteyttere.

Nordnes har altså vært den delen av byen som har hatt størst verdier å forvalte ved midten av 1600-tallet, og det synes først og fremst å ha vært der det kan snakkes om vekst. Geir Atle Ersland har brukt kilder som forteller om grunnleiene i Bergen, og har funnet en 900% vekst på Nordnes mellom 1530-årene og 1680-årene. Og da høres det ut som om byen har vært i total forvandling i løpet av den mellomliggende perioden. Men han hevder at bare 90 tomter fantes på Nordnes rundt 1620, og det blir helt umulig ut fra mine tall. Da Nykirkesoknet ble etablert i 1622 må folketallet der ha vært så stort at det forsvarte å ha en egen kirke, og selv om vi skulle regne med 10 personer pr tomt, ville et folketall på 900 umulig berettige til etablering av et eget sokn. Tallene våre viser da også et tall på hus i 1640-årene skyhøyt over de 90, nemlig nær 600, og viser at Nykirkesoknet allerede da var nesten jevnstort med Domkirkesoknet. Det gjør meg skeptisk til å stole for mye på grunnleiematerialet. Betalte eiere av skur og hytter verdsatt helt ned til 64 skilling noen grunnleie? Det synes for meg svært tvilsomt. Og fra andre 1600-tallskilder kan vi med solid støtte i materialet hevde at om lag 70% av bergenserne var regnet som fattige, og derfor med minimal evne til å betale noe som helst.

Tabell 1: Formuestakseringen i Bergen 1657. Gjennomsnittsverdi etter rode.

Rode	Husets verdi	Annen formue	Samlet formue	Antall hus
1. rode	132	112	244	49
2. rode	313	165	478	53
3. rode	239	156	422	40
4. rode	266	111	378	48
5. rode	644	362	1006	40
6. rode	700	324	1024	44
7. rode	665	365	1030	52
8. rode	998	732	1730	45
9. rode	281	227	508	43
10. rode	355	236	591	40
11. rode	534	210	744	50
12. rode	453	172	626	38

13. rode	676	297	973	49
14. rode	656	239	895	63
15. rode	119	85	204	23
16. rode	444	164	608	44
17. rode	253	161	414	56
18. rode	53	73	126	27
19. rode	297	146	443	62
20. rode	311	209	519	17
21. rode	290	172	461	37
22. rode	503	333	838	66
23. rode	226	117	338	32
24. rode	335	316	651	42

Tabell 2: Hustakseringen i Bergen 1657. Inndelt etter sokn.

Rode	Husets verdi	Annen formue	Samlet formue	Antall hus
Nykirkesoknet (1.-9. rode)	467	281	766	414
Domkirkesoknet (10.- 18. rode)	437	195	633	390
Korskirkesoknet (19.- 24. rode)	347	227	574	257

Tabell 3: Hustakseringen i Bergen 1645. Tallene gir verdiene i slettedalere, d.v.s. 2/3 riksdalere.

Verdi i slettedalere	Antall	Prosent
uanført verdi	79	3,6
1-10	352	20
11-20	158	8,9
21-50	291	16,5
51-100	251	14,3
101-250	233	13,3
251-500	232	13,2
501-1000	154	8,8
1001-2000	27	3,6
2001-	2	0,1
Sum	1759	100

Tabell 4: Hustaksering i Bergen 1657. Tallene gir verdiene i slettedalere, d.v.s. 2/3 riksdalere.

Verdi i slettedalere	Antall	Prosent
1-10	13	1,6
11-20	20	2,5

21-50	68	8,5
51-100	113	14,2
101-250	177	22,2
251-500	160	20,1
501-1000	130	16,3
1001-2000	72	9
2001-3000	27	3,4
3001-4000	10	1,3
4001-5000	3	0,4
5001-7230	4	0,5
Sum	798	100

Fra 1657 av går det en lang periode før man igjen får rene hustakster. Etter en ny og omfattende brann ble "Grunneboken" i 1686 satt opp. Der nevnes ikke husene, men vi får vite at det var 2355 særskilte tomter i Bergen, og selv om noen av disse var hager og en del var næringsseiendommer, mener jeg det i hvertfall peker i retning av et par tusen bolighus. 830 tomter lå i Nykirkesoknet, 796 i Domkirkesoknet og 666 i Korskirkesoknet. Sammenlignet med 1645-tallene er det tallmessig økning i Nykirkesoknet og Korskirkesoknet, men siden den ene forteller om hus og den andre om tomter, er nok veksten langt mindre enn det inntrykket vi umiddelbart får. Grunneboken er en av de kildene vi nok bør edb-registrere.

Jeg har tatt for meg branntakstprotokollen fra 1768, som har den fordel at den lett kan kobles til folketellingen 1769.

Tallet på branntakserte eiendommer i 1768 er relativt høyt, 2725. Det ligger nær Hillebrandt Meyers tall fra 1751 (2820 våningshus), og det ligger over tallene våre fra 1600-tallet. Ved 1801-tellingen finner vi 2250 bebodde hus, noe som er nesten 600 under tallet på bolighus Hillebrandt Meyer oppgav 50 år tidligere. Det har altså funnet sted en viss økning i tallet på hus i perioden 1686-1750, men med motsatt utvikling fra midten av 1700-tallet og ut hundreåret. Det forbauser meg litt på bakgrunn av mine tall for befolkningsutviklingen i byen. Jeg regner med at folketallet i Bergen alt i 1680-årene var oppe på rundt 18 000, med en liten vekst fram til perioden 1720-1740, da folketallet trolig har ligget rundt 20 000. I 1801 var folketallet vel 18 000, på samme nivå som jeg har funnet 120 år tidligere. Dersom husstørrelsen ikke har endret seg nevneverdig, skulle vi derfor kunne gå ut fra at hustallet også må være rimelig stabilt. Vi hadde 2355 tomter i 1686, 2250 hus i 1801.

En overkapasitet i antall hus er naturlig i perioder med fallende folketall, men vil vel tendere til å rette seg opp etter en ny brann. Jeg tror et viktig trekk er at "nærings-bygg" (sjøboder), som på 1600-tallet ofte synes å ha hatt bebodde loft, er blitt fraflyttet, til fordel for egne bolighus. Det hadde også funnet sted flere reguleringer, der det som beskyttelse mot branncatastrofer var åpnet store almenninger. Det kan nå være på tide å vise en tabell over befolkningsutviklingene i Bergen for de ulike kompanidistriktene.

Tabell 5: Folkemengden fordel etter kompanidistrikt. (* rent estimat bygd på antakelsen om at rodene i utgangspunktet har vært jevnstore i sin evne til å stille mannskap til borgervæpningen.)

Distrikt	År: 1646*	1769	1801	1865
Nordnes (1.-3.)	1800	1490	1842	2979
Nyalmenningen (4.-6. rode)	1800	1733	1926	2855
Muralmenningen (7.-9. rode)	1800	1375	1609	2511
Smørsalm. (10.-12. rode)	1800	2269	3208	5474
Torvalmenningen (13.-15. rode)	1800	1123	1444	2344
Rådhusalm. (16.-18. rode)	1800	2026	2394	4034
Vetterlevsalm. (19.-21. rode)	1800	1424	1559	2500
Dreggsalmenningen (22.-24. rode)	1800	1295	2901	4844
SUM	14400	13735	18883	27545

Fra mitt estimat for første del av 1600-tallet og fram til 1769 synes det å ha vært en viss tilbakegang i folketall. Men utviklingen har ikke vært lik i hele byen. Der hvor vi på 1600-tallet hadde sterkest konsentrasjon - og derav følgende lite areal pr rode, er folketallet gått betydelig tilbake (området Muralmenningen, Torvalmenningen og Vetterlevsalmenningen), mens utkantene (ved Smørsalmenningen mot Engen og Sydnes og Dreggsalmenningen mot Fjellsiden og Stølen) viser kraftig vekst.

Går vi videre til 1801, etter en kraftig oppgang i folketall fra slutten av 1770-årene, finner vi at tendensen er ytterligere styrket. Fortsatt er det på Engen og mot Stølen veksten er sterkest, og med ytterste del av Nordnes. Det paradoksale er imidlertid at tallet på bolighus synes å ha gått betydelig tilbake i samme periode.

De rundt 13700 innbyggerne i Bergen i 1769 hadde god plass! Med mer enn 2700 hus til rådighet blir det bare 4-5 personer pr. hus i gjennomsnitt. Ut fra mine analyser mener jeg folketallet i Bergen nådde en topp rundt 1720-40 med om lag 20 000 innbyggere. Det synes å ha kommet et kraftig fall i folketallet i årene før folketellingen 1769, slik at det store antallet hus vi finner i 1750- og 1760-årene snarere var tilpasset befolkningen rundt 1740, enn på tellingstidspunktet i 1769. Graden av "trangboddhet" synes å ha tiltatt sterkt fram mot 1801, da godt og vel 18 000 personer skulle fordeles på 2250 hus, eller med vel 8 personer pr. hus.

I tabellen har jeg også tatt med tallene fra 1865-tellingen. Egentlig hadde folketallsøkningen mellom 1801 og 1865 vært moderat i Bergen. Folketallet økte i alle deler av byen, men veksten er langt fra jevnt fordelt. Fortsatt var det områdene ytterst på Nordnes, mot Engen og Nøstet, mellom Rådstuen og Lille Lungegårdsvann, og området mot Stølen som fikk fortettet befolkning, mens de gamle "fine" strøkene hadde moderat vekst og liten grad av "fortetting".

Jeg har laget en tabell over husverdiene i 1768 fordelt på roder. Der ser vi at det fortsatt er 7.-8., og 13.-14. rode som hadde de mest verdifulle husene. Endringen er mest markert i 5. rode, men der er forklaringen at Strangehagen er kommet inn med sine mange små og fattigslige hus. Hadde vi isolert den delen av roden som ligger på Strandsiden ville nok inntrykket også her ha vært at det gjennom mange branner var kontinuitet i husenes størrelse og verdi.

Tabell 6: Antall hus og verdi i 1768 og 1801. Tall fra
 Branntakseringen i Bergen 1768/Folketellingen 1801.

Rode	Antall hus 1768	Gjennomsnittsverdi hus 1768	Antall bebodde hus 1801
1. rode	186	238	152
2. rode	52	721	47
3. rode	75	453	62
4. rode	89	374	60
5. rode	192	168	148
6. rode	91	283	68
7. rode	43	807	37
8. rode	57	888	59
9. rode	165	173	144
10. rode	162	191	148
11. rode	262	248	227
12. rode	80	403	68
13. rode	47	779	42
14. rode	39	990	36
15. rode	126	323	111
16. rode	104	438	97
17. rode	58	402	53
18. rode	171	233	148
19. rode	71	455	63
20. rode	48	876	41
21. rode	137	301	118
22. rode	135	212	126
23. rode	164	225	144
24. rode	171	327	154

Sum 2725 343 2250

Inndelt etter sokn:

Nykirkesoknet: 950 hus og 338 rdr i snittverdi
Domkirkesoknet: 1049 hus og 354 rdr i snittverdi
Korskirkesoknet: 726 hus og 326 rdr i snittverdi

Skal jeg prøve å sammenfatte tallene og påstandene mine, må det bli omtrent slik:

De skriftlige kildene gir oss spredte glimt av bebyggelsen i Bergen. I 1640-årene er det gitt opplysninger om mange, men skrøpelige hus. De store og verdifulle husene var konsentrert til noen ganske små områder, mens "fattige og ringe" folk var konsentrert rundt festningen på Nordnes, på Nøstet, ned mot Lungegårdsvannet og rundt Stølen.

Senere finner vi jevnere verdier på husene, men fortsatt slik at de gamle skillene mellom byens områder i det vesentlige består. Tallet på bolighus synes å ha nådd et toppnivå rundt 1750, for så å falle.

Strøk og innflytternes opphav/yrke

Det er et par trekk som synes å være karakteristiske for Bergen i storparten av historien etter 1550 i hvert fall: Byen har hatt et enormt innslag av utlendinger og innenlandske innflyttere, der de Bergensfødte synes å ha vært i mindretall blant byens voksne innbyggere. Gjennom 1600-tallet ble forholdet mellom utenlands- og innenlandsfødte endret, slik at prosentandelen utlendinger synker merkbart, og enkelte nasjonaliteter (skottene) faller helt ut.

Det andre hovedtrekket er det sterke motsetningsforholdet som lenge rådde mellom de ulike nasjonalitetene i Bergen. Professor Jørn Sandnes har skrevet om kriminaliteten i Bergen, og har kommet fram til skremmende resultater. Bergen var på 1500-tallet en by med høyere drapsrater enn Sicilia under mafiaens verste herjinger. Jeg vil nytte høvet til å si meg sterkt uenig i hans tabeller og konklusjoner, hans rater blir misvisende fordi han har bygd på et alt for lavt befolkningsanslag. Men det står ikke til å nekte at tallet på drap var svært høyt, og at det ofte må ha vært nasjonalitetskonflikter som lå under. Når Bergen i eldre tid synes inndelt etter etniske grupper må en god del av årsaken ha ligget i konfliktene mellom de ulike gruppene.

Engelskmenn og skotter havnet på Strandsiden og sognet til Domkirken, og senere til Nykirken, mens tyskerne havnet på Bryggesiden, og soknet til Mariakirken. Skottene og engelskmennene utgjorde rundt 10% av borgerne i Bergen i første del av 1600-tallet, men forsvant nesten totalt fra byen i den følgende generasjonen. Deres plasser i Nykirkesoknet synes å blitt overtatt av sjøfarende, som utgjorde et vesentlig innslag av byens befolkning i perioder med stor skipsfart. Tyskernes innslag var rundt 20% av borgerne, og holdt seg oppe på et høyt nivå langt utover på 1700-tallet.

De norske innflytterne (nordfjordinger, sunnfjordinger og "striler") er allerede på 1600-tallet overtallige i Korskirkesoknet, og dette synes å ha holdt seg i hundreår etter hundreår.

Jeg har en tabell som plasserer mennene som gav opplysninger til Sjøkrigskom-misariatets undersøkelseskommissjon 1803-1805 etter alder og fødested i de tre hoved-soknene i Bergen.

De bergensfødte utgjør mindre enn 1/3 av menn over 30 år, nordhordlendinger (rundt 20%) og sunnfjordinger (rundt 15%) er de to største gruppene av innflyttere. Begge disse viste forkjærlighet for Domkirke- og særlig Korskirkesoknet, og er følgelig langt svakere representert på Nordnes, mens Nykirkesoknet hadde storparten av innflytterne fra Sunnhordland og "Øvrige Norge", mange sjøfolk fra Rogaland og Sørlandet.

Data

Statsarkivet kom så smått med i edb-registrering av kilder midt på 1970-tallet. Første prosjekt gjaldt emigrantene, men da det var i havn ble interessen vendt mot bergenske kilder, folketellinger og kirkebøker. Det var et relativt omfattende arbeid, som tok mange år, men vi er da kommet i havn med å ha registrert kirkebøkene fra de første begynner i 1663 og opp til folkeregisteret ble opprettet 1. februar 1912. Viktige og gode samarbeidspartnere har vi funnet i RHD og Historisk Institutt. Rundt 50 000 vielser, 180 000 fødsler og 150 000 dødsfall ligger inne og er søkbare. Folketellingene 1801, 1815, 1865, 1875, 1891 og 1912 er lagt inn. Teleslekt arbeider med 1900-tellingen. Den har imidlertid en alvorlig svakhet - det mangler lister over flere tusen personer - alle stiftelsene mangler f.eks. Listene er plukket ut i Statistisk Sentralbyrå en gang like etter 1900, men tross forespørsler til alle tenkelige instanser har materialet ikke latt seg hente inn igjen.

Hensikten vår med å investere tid og krefter i arbeidet: redde materiale som er truet av slitasje/deleggelse uten å fjerne arkivbrukernes mulighet til å frinne fram informasjon. Men selvsagt også for å kunne sette sammen et historisk materiale for en videre bruk. Vi har til og med tenkt oss databasene som et utgangspunkt for en mulig "smug- og ættesøge" for Bergen. Og da ville man også ha grunnlagsmaterialet for den historisk-sosiologiske "strøkshistorien".

Da materialet var komplett registrert satte jeg meg derfor ned for å eksperimentere litt, og se hvor langt vi kunne komme med utgangspunkt i et edb-registrert kirkebok-materiale for en etter måten stor by. Det viste seg å være vanskeligere enn jeg hadde regnet med.

Flytting

Bybefolkningen har vært temmelig mobil. Enkelte familier har flyttet bortimot hvert år, kanskje endatil et par ganger i løpet av enkelte år. Adresseangivelsene svikter i materialet til opp mot år 1800, men er rimelig gode etter det tidspunktet.

Inn- og utflytting av byen har vært enorm. Mange familier har fått to-tre barn i Bergen, og har så forsvunnet. Noen får vi vite hvor er havnet, men en utilfredsstillende høy andel mister vi ut av syne. Her er også begynnelsen av 1800-tallet et kildemessig vendepunkt. Med omorganiseringen av det militære utskrivings-vesenet 1803- 1805 får vi kilder som er interessert i å følge den mannlige delen av byens lavere sosiale klasser (70 %) fra fødselen til forbi vernepliktsalder. Dermed får vi anledning til å følge dem i lære, gjennom "vandringsår" og til etablering som håndverker i Bergen eller andre steder i inn- eller utland.

Bergen viste seg å være en by befolket med mennesker som stadig flyttet. Flertallet av de voksne i byen synes nesten på ethvert tidspunkt å ha vært innflyttere, og utflyttingen var i lange perioder tallmessig fullt på høyde med innflyttingen. Personene flyttet også stadig innenbys. 1600- og 1700-talls kildene er sparsomme med opplysninger om nøyaktig bosted, og husnummerangivelsen er heller ikke så mye verdt om vi finner den, fordi det først var helt

på slutten av 1700-tallet den ble fast: det samme huset dukker opp under samme nummer fra år til år.

Bare de færreste innbyggerne i Bergen på 1700-tallet hadde faste familienavn, og verst av alt, personene kunne bytte navn, kanskje flere ganger i løpet av livet: Mons Henriksen kunne neste gang dukke opp som Mons Olsen, fordi faren var Henrik Olsen, og man vaklet mellom bruk av patronymikon og "slektsnavn". Gifte kvinner kunne velge mellom tre-fire alternativer: eget patronymikon, farens patronymikon, ektemannens patronymikon/slektsnavn, og enkelte enker tok endog sine barns patronymikon.

For å nærme seg sikker identifikasjon vil man derfor måtte utvide spekteret av kilder. Skiftematerialet gir oss opplysninger om familiene i ferdig form, og gir også ofte opplysninger om flytterne. Det blir derfor uhyre viktige for den som skal skrive Bergens "smug- og ættesoge". Men personene fra de laveste sosiale lagene mangler i skiftematerialet, og det er en alvorlig svakhet så lenge 70% av Bergens befolkning på 1600- og 1700-tallet soknet til fattigkirkegårdene. For å kunne fange opp opplysninger om disse må vi til andre kilder. Og en rekke spennende kilder står faktisk til disposisjon.

Det som særpreger disse kildene er at myndighetene som har produsert dem, har hatt de samme problemene med å identifisere som vi har. De er derfor ofte innrettet med angivelse av fødested, fødselsår og -dato. De blir derfor nyttige supplementer til folketellinger og kirkebøker.

Med dette som utgangspunkt fant vi ut at vi ville prøve å lage en database over de personene som normalt er vanskeligst å finne: fattige, syke, sjøfolk, soldater, fanger, stiftelseslemmer o.s.v. De utgjør en forbausende høy prosentandel av byens befolkning, og selv om slett ikke alle av dem tilhørte de sosiale utgruppene i Bergen, så gjør de det i kildemessig forstand. Mesteparten av registreringsarbeidet er med iver og stort engasjement utført av Øydis Vikøren.

Databasene inneholder foreløpig følgende grupper:

1. Spedalske. Deler av Vestlandet har gjennom århundreder vært sterkt plaget av lepra. Allerede i Middelalderen ble det opprettet "Spital" i Bergen, og det er ikke få tusen spedalske som ble sendt inn dit. Senere lå to av landets tre spedalskstiftelser i Bergen. Vi har registrert spedalske 1690-1918 (med en del lakuner), og har 10686 registreringer i databasen. Det må skytes inn at vi for mange personer har to registreringer, en ved innlegging og en ved død/utskrivning. Men bortimot 7000 "spilte" er nok med. Med i databasen er også personer som kjøpte seg plass i "friskestuen" på St. Jørgen.
2. Slaver. Den eldste "slavestamboken" fra Bergenshus festning er fra 1766, innrettet kort etter Strilekrigen, og ført av tysk skriver de første årene. Mellom 1766 og 1852 ble 769 menn satt på festningen som slaver, mange med livstidsdom.
3. Fattighusene. Bergen var en etter måten stor by, og hadde derfor mange fattighus. I regnskapene i stiftamtmannsarkivet finner vi oppgaver fra Sjøfarendes, Stranges, Enkefattighuset og St. Catharina ("tyske") fattighus. De eldste bevarte regnskapene er fra 1699, og vi har dataregistrert materiale opp til 1817. I overkant av 800 personer, flest kvinner, er kommet med i databasen. Det bør vel her skytes inn at det nok ikke var de fattigste i byen som satt på fattighusene, tvertimot viser regnskapene at mange av lemmene etterlot seg atskillig av verdi da de døde, og godset ble bortauksjonert.

4. Fattige. Utdelingsbøkene for de fattige er bevart tilbake til 1775. Første bindet dekker tre år, og forteller om utbetalinger til 427 personer, gamle, uføre eller foreldreløse. Vi har (foreløpig) valgt å registrere bare utvalgte år, i tillegg til 1775-1777, 1800, 1815 og 1825. I alt har vi knapt 2000 registreringer. Fattigvesenet hadde ansvaret for mange barn. For å få pengene til å strekke lengst mulig ble mange av disse barna "satt bort" mot en liten betaling. Storparten av disse barna havnet hos bønder på landet, sikkert ofte som gratis arbeidshjelp. (Vi finner også enkelte utsagn rundt 1800 som kan tolkes som at barna enkelte ganger ble "solgt" - foreldre fikk betaling for å gi fra seg barn). Utdelingsbøkene forteller hvem som ble satt ut, hvor de havnet, og hvor mye som ble betalt.
5. Gevorbne soldater. I 1789 ble garnisonen på Bergenhus på ny "norsk", etter at først en bataljon fra Delmenhorstiske Regiment (1767-1774) og Pionerbataljonen fra København (1774-1789) hadde stått for tjenesten der. Mellom 1789 og 1870 ble 1538 soldater ført inn i rullen til 1. gevorbne kompani, nesten alle født og oppvokst i landdistriktene i Bergen stift. Og nesten alle synes å ha blitt boende i Bergen etter at 10-12 års tjenestetid var over.
6. Sjøfolk. Matros-, skipper- og ekstrarullene (ca. 1750-) fra arkivene etter innrulleringssjefen i Bergen supplerer kirkebøkene. Dødsfall ute er ikke med i kirkebøkene før i andre halvdel av 1800-tallet, men dokumenteres gjennom rulle materialet, som også normalt gir oss fødested, fødselsår og opplysninger om flytting eller desertering ute. Databasen ca. 1750-1800 har med vel 1500 navn, rullene 1820-1840 har vel 5000 navn (men blant disse også personer som ikke var sjøfolk, men som kunne skrives ut til marinen).
7. Hjemstavnsforklaringer. Politiets hjemstavnsforklaringer gir ofte utførlig informasjon om personer som hadde sin eksistens i periferien av bysamfunnet: pasienter som var kommet ut etter kortere eller lengre opphold på sykehus, fanger sluppet ut fra fengsel eller arbeidsanstalt, eller personer pågrepet for betleri. Felles for dem var bymyndighetenes ønske om å finne ut hvor personen skulle utvises eller hjemsendes til, og hvem som skulle bære kostnadene. Vi har så langt registrert årene 1854-1859, med 1197 forklaringer.

Vi har sett det som viktig å få registrert "utgruppene". Databasene og registrene våre skal ikke bare åpne ellers vanskelig tilgjengelige kilderekker, men også kunne innby til statistisk behandling. Vi føler også at vi med dette materialet er kommet noe nærmere den bergenske "smug- og ættesoge", selv om det nok fortsatt gjenstår mye arbeid.

Litteratur

Geir Atle Ersland: Eit forsøk på rekonstruksjon av grunneigefordelinga i Bergen ved utgangen av seinmellomalderen. (Hovedfagsoppgåve historie, Bergen 1989.)

Yngve Nedrebø: Fra Jølster til Bergen. En undersøkelse av utflyttingen fra Jølster og innflyttingen til Bergen i tiden fra andre halvdel av 1600-tallet til første del av 1800-tallet. (Hovedfagsoppgåve historie, Bergen 1979.)

Yngve Nedrebø: Bergen frå Skandinavias største by til strilane sin hovudstad. Om folketalsutvikling og flytting 1600-1900. (Frå Fjon til Fusa 1990/1991.)

Jørn Sandnes: Kniven, ølet og æren. Kriminalitet og samfunn i Norge på 1500- og 1600-tallet. (1990).

Av Yngve Nedrebø, statsarkivar ved Statsarkivet i Bergen